

УДК: 347.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.42>

НОРМАТИВНІ ТА ДОГОВІРНІ МЕЖІ ЗДІЙСНЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ УЧАСНИКІВ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Панченко С.В.,
доктор філософії з права,
керуючий партнер Адвокатського бюро «Панченко та партнери»,
старший викладач кафедри історії та теорії держави і права
Чорноморського національного університету імені Петра Могили
ORCID: 0000-0001-8257-0661

Панченко С.В. Нормативні та договірні межі здійснення цивільних прав учасників договірних зобов'язань.

Статтю присвячено класифікації меж здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях. Цивільні права особа здійснює у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства. У зв'язку з цим за способом закріплення межі здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях слід поділити на нормативне та договірне.

Доведено, що не лише акти цивільного законодавства та договір повинні встановлювати межі здійснення цивільних прав, а й інші підстави виникнення цивільних прав та обов'язків, або загалом юридичні факти.

Нормативні межі здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях означають їх закріплення у законі. У даному випадку таким законом є Цивільний кодекс. У статті наведено конкретні норми, які передбачають межі здійснення прав саме у договірних зобов'язаннях. Виявлено, що норма, якою закріплюється межа здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях має характерну структуру та особливості. Нормативні межі здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях бувають також імперативними та диспозитивними.

Договірні межі здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях учасники такого зобов'язання встановлюють самостійно. Такі договірні межі будуть вважатися такими, якщо вони не порушують вимоги закону та принципів права.

Доведено, що межі здійснення цивільних прав також слід розглядати у динаміці договірних зобов'язання, а тому у такому контексті межі здійснення цивільних прав встановлюються при укладенні договору, при його виконанні та зміні, а також межі здійснення цивільних прав при припиненні договору. Слід також виділити і строкові межі здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях.

Запропоновано рішення суду як один зі способів встановлення меж для здійснення прав у договірних зобов'язаннях з урахуванням певних особливостей.

Запропоновано визначення меж здійснення цивільних прав учасниками договірних зобов'язань з урахуванням інших юридичних фактів як джерела встановлення таких меж.

Ключові слова: межі здійснення цивільних прав, нормативні межі, договірні межі, договірне зобов'язання, динаміка зобов'язання, юридичні факти, рішення суду.

Panchenko S.V. Legislative and contractual limits of the execution of civil rights of participants in contractual obligations.

The article is devoted to the classification of the limits of the execution of civil rights in contractual obligations. A person executes civil rights within the limits granted to him by a contract or acts of civil legislation. In this regard, according to the method of establishing the limits of the execution of civil rights in contractual obligations, they should be divided into legislative and contractual.

It has been proven that not only acts of civil legislation and the contract should establish the limits of the execution of civil rights, but also other grounds for the emergence of civil rights and obligations, or legal facts in general.

Legislative limits of the execution of civil rights in contractual obligations mean their enshrining in law. In this case, such a law is the Civil Code. The article provides specific norms that provide for the limits of the execution of rights specifically in contractual obligations. It was found that the norm, which establishes the limit of the execution of civil rights in contractual obligations, has a characteristic structure and features. Legislative limits of the execution of civil rights in contractual obligations are also imperative and dispositive.

The contractual limits of the execution of civil rights in contractual obligations are established independently by the participants of such an obligation. Such contractual limits will be considered as such if they do not violate the requirements of the law and the principles of law.

It has been proven that the limits of the execution of civil rights should also be considered in the dynamics of the contractual obligation, and therefore, in this context, the limits of the execution of civil rights are established at the conclusion of the contract, during its execution and change, as well as the limits of the execution of civil rights at the termination of the contract. Time limits for execution civil rights in contractual obligations should also be highlighted.

It is suggested that a court decision is one of the ways to establish limits for the execution of rights in contractual obligations, taking into account certain features.

It is proposed to determine the limits of the execution of civil rights by the participants of the contractual ones, taking into account other legal facts as a source of establishing such limits.

Key words: limits of the execution of civil rights, regulatory limits, contractual limits, contractual obligation, dynamics of obligation, legal facts, court decisions.

Постановка проблеми. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав неодноразово ставали предметом дослідження вітчизняних науковців. Однак такі дослідження носять переважно теоретичний характер. Межі здійснення прав часто розглядають лише через призму зловживання правом – тобто наслідок порушення цих меж. Самі ж межі здійснення прав рідко було ідентифіковано постатейно, а навіть якщо було вказано на статтю, яка закріплює межі, то це не стосувалось договірних зобов'язань. Більше того, цивільне законодавство передбачає встановлення меж здійснення прав актами цивільного законодавства та договором, не даючи при цьому можливості для іншого способу встановлення. Вказане і викликає науковий інтерес до такої теми, оскільки принцип диспозитивності є визначальним у цивільному законодавстві. Також досі ні на законодавчому рівні, ні на доктринальному не було підняте питання судового рішення як джерела встановлення меж здійснення цивільних прав. У зв'язку із вказаним вважаємо за необхідне розкрити межі здійснення цивільних прав учасників договірних зобов'язань шляхом їх чіткої ідентифікації та аналізу, чого не було зроблено досі.

Мета дослідження полягає у аналізі меж здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях, які встановлені законом або договором, та виявлення класифікацій, які з цього випливають.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження класифікації меж здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях у вітчизняній цивілістиці мають рідкісну природу. Таке питання піднімала О.В. Розгон у своїй монографії «Межі та обмеження права власності» (2006), більш опосередковано – М.О. Стефанчук у монографії «Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав» (2006) та О.О. Кот у монографії «Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики» (2017). Однак досі усі наукові здобутки про межі здійснення цивільних прав не стосувалися саме договірних зобов'язань, та більше того – аналіз норм ЦК України, які такі межі встановлюють. Постатейного аналізу нормативного закріплення меж та досі не було здійснено. Те саме стосується і виявлення нових джерел та способів встановлення меж здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях.

Виклад основного матеріалу. Межі є невід'ємною властивістю будь-якого суб'єктивного права, оскільки за їх відсутності право перетворюється на свою протилежність – на свавілля і тим самим взагалі перестає бути правом. Не можна правомірно здійснювати право, порушуючи межі його змісту, а якщо межі змісту права невідомі, то невідомі й критерії правомірності його здійснення [1, с. 275]. У цивільному правовідношенні межі здійснення суб'єктивних прав характеризують процес реалізації учасниками своїх правомочностей без порушення прав та законних інтересів інших учасників, що свідчить про дієвість меж здійснення цивільних прав, визначених законом або договором [2, с. 111]. Найбільш точно визначення межах здійснення цивільних прав свого часу дав М.О. Стефанчук, як «способи, якими уповноважена особа може набути ті мож-

ливості, що містяться в юридичному закріпленні цих прав» [3, с. 54]. Інші науковці межі здійснення суб'єктивного цивільного права називають ще спеціально встановленими вимогами, яких зобов'язана дотримуватися уповноважена особа, здійснюючи своє суб'єктивне цивільне право [4, с. 13].

Законодавець трактує межі здійснення цивільних прав як здійснення цивільних прав особою у межах, *наданих* їй договором або актами цивільного законодавства (ч. 1 ст. 13 ЦК України) [5]. На нашу думку, законодавець занадто вузько трактує способи встановлення меж здійснення прав. Слід погодитись з думкою М.О. Стефанчука, який приводить приклад заповіту, правил ділового обороту, звичаю, інших юридичних фактів, форс-мажору, установчих документів юридичної особи [3, с. 68]. Більше того, закріплення законодавцем норми, за якою межі здійснення прав надаються лише договором або актами цивільного законодавства залишає відкритим питання про не лише інші підстави виникнення цивільних прав та обов'язків, закріплених у ст. 11 ЦК України, а й інших джерел цивільного права загалом.

Маємо на увазі, наприклад, судові рішення, яке у ЦК України достатньо часто зустрічається у нормах як спосіб встановлення меж. Наприклад, за ч. 1 ст. 755 ЦК України договір довічного утримання (догляду) може бути розірваний за рішенням суду [5]. Логічно, що якщо договором не врегульоване спірне питання, яке виникло в процесі його виконання (або розірвання, як продемонстровано вище), і це питання може бути врегульоване судовим рішенням, то межі здійснення цього права не будуть передбачені ані актами цивільного законодавства, ані договором, а новим інструментом – судовим рішенням. Рішення суду при вирішенні спору, пов'язаного з договірним зобов'язанням, встановлює нові межі здійснення прав та виконання обов'язків, оскільки в первісному договорі таке положення відсутнє. Втім це не означає, що будь-яке судове рішення встановлює нові межі здійснення прав у договірних зобов'язаннях. Таке судове рішення повинно бути чітко встановлене законом (ч. 2 ст. 710 ЦК України, ч. 2 ст. 756 ЦК України, ч. 4 ст. 816 ЦК України) [5].

З усього вказаного слід констатувати, що не лише акти цивільного законодавства та договір можуть встановлювати межі здійснення цивільних прав. Щонайменше, такими способами повинні бути усі перелічені у ст. 11 ЦК України підстави виникнення цивільних прав та обов'язків; щонайбільше – спиратися на положення п. 4 ч. 2 ст. 11 ЦК України з формулюванням «інші юридичні факти» [5]. Це зумовлено активним розвитком не лише законодавства, а й правової думки загалом, тому слід розширювати кордони правового регулювання меж здійснення цивільних прав.

Тим не менш, повертаючись до традиційного закріплення меж, необхідно констатувати, що існують об'єктивні та суб'єктивні межі, де об'єктивні окреслюються чинним законодавством (об'єктивним правом); суб'єктивні – визначаються самим суб'єктом права [6, с. 787]. Вказане дозволяє здійснити очевидну класифікацію меж *за способом їх закріплення на нормативну та договірну*.

Нормативні межі свідчать про те, що здійснюючи своє право, особа не вправі реалізувати його абсолютно вільно, вона повинна діяти в межах, які окреслив їй законодавець, тож забезпечення державою свободи поведінки правомочної особи не може бути безмежним [7, с. 245]. Актами цивільного законодавства є Конституція України, Цивільний кодекс, інші закони України, акти Президента України, постанови Кабінету Міністрів України; нормативно-правові акти інших органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим, що регулюють цивільні відносини (ст. 4 ЦК України) [5]. Як було нами досліджено, норма, яка регулює межі здійснення прав може мати відсилання до врегулювання тих чи інших правовідносин «цим Кодексом», «законом» (означає іншим законом, але не ЦК), «актами цивільного законодавства», «іншими нормативно-правовими актами». Так, «цим Кодексом» положення про межі може бути як чітко встановлено словами, так і бути нормою-межею саме по собі, без вказівки на альтернативне врегулювання. Наприклад, за ч. 1 ст. 1037 ЦК України управитель може відчужувати майно, передане в управління, укласти щодо нього договір застави лише за згодою установника управління [5]. У даному випадку управитель за договором управління майном може здійснити свої права на відчуження майна або передання його у заставу з урахуванням такої нормативної межі як згода установника управління. Тобто дана стаття не містить відсилання до інших статей ЦК України, інших законів, а сама по собі і є регулюванням меж здійснення прав, встановлених ЦК України.

Норми, якими закріплюються межі, переважно мають або лише диспозицію, або диспозицію та гіпотезу. Так, гіпотезою є частина норми, що вказує за яких умов, обставин суб'єкти права

мають здійснювати свої права та обов'язки, визначені у диспозиції цієї норми; а диспозиція визначає права та обов'язки суб'єктів права за наявності умов, обставин, передбачених у гіпотезі [8, с. 295]. Норма, яка закріплює межі здійснення прав у договірному зобов'язанні, має певні ознаки. По перше, диспозиція такої норми завжди буде стосуватись права, а не обов'язку. Така норма буде мати чіткий підмет і присудок, до прикладу, «особа має право ...», або «особа може ...», однак ні в якому разі «особа зобов'язана». По друге, така норма не повинна бути декларативною. Наприклад, «юридична особа має право на недоторканність її ділової репутації» (ч. 1 ст. 94 ЦК України) [5], не є нормою, яка встановлює межі здійснення права; ця норма є декларативною, такою яка, «закріплює основні базиси правової дійсності, основи існуючого суспільного ладу, загальні моральні, політичні, ідеологічні засади правового регулювання» [9, с. 90]. Отже, така норма у своєму змісті повинна містити вчинення активних дій (або утримання від їх вчинення) щодо здійснення прав.

Нормативні межі можна також класифікувати за формою закріплення – на *імперативні та диспозитивні межі*. Прикладом імперативного закріплення можна навести ч. 1 ст. 754 ЦК України, за якою набувач не має права до смерті відчужувача продавати, дарувати, міняти майно, передане за договором довічного утримання (догляду), укласти щодо нього договір застави, передавати його у власність іншій особі на підставі іншого правочину [5]. Говорячи про диспозитивні межі, то це закріплення правила поведінки через свободу вибору варіантів її здійснення. Прикладами такого закріплення можна навести ч. 2 ст. 1042 ЦК України, за якою управитель майном, якщо це передбачено законом або укладеним відповідно до нього договором, має право відраховувати належні йому відповідно до частини першої цієї статті грошові суми безпосередньо з доходів від використання майна, переданого в управління [5].

Договірні межі здійснення цивільних прав відрізняються від диспозитивних нормативних тим, що здійснення цивільних прав передбачається сторонами договору самостійно, у той час як диспозитивна норма встановлює правило поведінки без заборон або обмежень, а – з правом вибору поведінки або повного його врегулювання договором. Наприклад, за ч. 1 ст. 896 ЦК України замовник за договором на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт має право використовувати передані йому результати робіт *у межах* і на умовах, встановлених договором [5]. У даному випадку законодавець чітко окреслив межі здійснення прав у договорі підяду – умови договору щодо права замовника використовувати передані йому результати робіт.

Загалом, класифікація меж здійснення цивільних прав у різних видах цивільних правовідносин досліджувалась рідко. Однією з таких класифікацій слід навести думки О.В. Розгон, яка у своїй монографії пише про межі, які стосуються суб'єктного складу (маючи на увазі чітке встановлення у законі сторін деяких договорів), межі щодо процедури укладення договору, додержання форми договору, щодо предмету договорів тощо [10, с. 121, 124, 125]. Вказане наштовхує на відповідні подальші класифікації меж здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях.

Зміст суб'єктивного права має статичний характер, у той час коли його здійснення є динамічним процесом. Цією конструкцією користується багато науковців, оскільки таки чином найкраще відбувається пізнання складних юридичних явищ. Так, наприклад, слід погодитись з думкою, що суб'єктивне цивільне право має динамічний характер, оскільки суб'єктивне цивільне право виникає (як цивільна правоздатність), підлягає здійсненню та захисту [11, с. 45, 48]. У зв'язку з цим необхідно розглянути межі здійснення цивільних прав учасників у їх динаміці, які закріплені як на нормативному, так і на договірному рівні. Отже, *межі здійснення цивільних прав у процесі динаміки договірної зобов'язання* можна поділити на три групи 1) межі здійснення цивільних прав при укладенні договору, 2) межі здійснення цивільних прав при виконанні договору, 3) межі здійснення цивільних прав при зміні договору, 4) межі здійснення цивільних прав при припиненні договору.

Що стосується *меж здійснення цивільних прав при укладенні договору*, то можна навести приклади таких статей як ч. 1 ст. 985 ЦК України «страхувальник має право укласти із страховиком договір страхування на користь третьої особи»; ч. 1 ст. 1124 ЦК України «користувач, який належним чином виконував свої обов'язки, має право на укладення договору комерційної концесії на новий строк на тих же умовах» [5].

Межі здійснення цивільних прав при виконанні договору передбачені ч. 3 ст. 917 ЦК України «перевізник має право відмовитися від прийняття вантажу, що поданий у тарі та (або) упаковці,

які не відповідають встановленим вимогам, а також у разі відсутності або неналежного маркування вантажу»; ч. 1 ст. 943 ЦК України «зберігач має право передати річ на зберігання іншій особі у разі, якщо він вимушений це зробити в інтересах поклажодавця і не має можливості отримати його згоду» [5]. *Межі здійснення цивільних прав при зміні договору*, наприклад, можна знайти у ч. 2 ст. 820 ЦК України, за якою одностороння зміна розміру плати за найм житла не допускається, якщо інше не встановлено договором або законом [5]. Стосовно *меж здійснення цивільних прав при припиненні договору*, то можна навести ч. 2 ст. 770 ЦК України, за якою сторони можуть встановити у договорі найму, що у разі відчуження наймодавцем речі договір найму припиняється [5]. Із вказаного вбачається, що для кожного етапу динаміки договірних зобов'язань можуть бути притаманні різні межі здійснення цивільних прав.

Практично завжди суб'єктивне право має певні межі не тільки за змістом чи способом його здійснення, а й у часі, а тому кожне матеріальне право повинно мати строк дії, протягом якого воно може бути реалізоване [12, с. 3]. Загалом, строками здійснення суб'єктивних цивільних прав є строки, впродовж яких володілець суб'єктивного права може реалізувати ті можливості, які закладено в суб'єктивному праві [13, с. 49]. У зв'язку з цим, вважаємо також можливим виділити такий критерій як *строкові межі здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях*. Прикладами строкових меж може слугувати ч. 1 ст. 834 ЦК України «користувач має право повернути річ, передану йому у користування, в будь-який час до спливу строку договору», ч. 2 ст. 1056 ЦК України «позичальник має право відмовитися від одержання кредиту частково або в повному обсязі, повідомивши про це кредитодавця до встановленого договором строку його надання, якщо інше не встановлено договором або законом» [5]. Цитовані норми показують, що здійснення деяких прав у договірних зобов'язаннях напряму залежать від встановлених строків. Виділення саме строкового критерію походить від змісту поняття «строку», яким є певний період у часі, зі впливом якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення (ч. 1 ст. 251 ЦК України) [5]. Це означає певні межі у часі, а отже – межі здійснення прав у відповідних строкових рамках.

Висновки. Акти цивільного законодавства та договір встановлюють межі здійснення цивільних прав. Втім, такий перелік необхідно розширювати, до прикладу, необхідно визнати рішення суду як спосіб встановлення меж для здійснення прав у договірних зобов'язаннях. Це зумовлено тим, що невід'ємною частиною здійснення будь-якого права є його захист.

Норми, якими закріплюються межі здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях мають характерну структуру та особливості. Як наслідок, способом закріплення меж здійснення цивільних прав є нормативний та договірний критерій, де нормативний спосіб – це закріплення меж здійснення цивільних прав на рівні Конституції України, ЦК України, інших законів України, актів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України; нормативно-правові акти інших органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим, що регулюють цивільні відносини. Нормативне закріплення меж здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях можна розглядати і за формою закріплення через імперативні та диспозитивні межі.

Договірні межі здійснення цивільних прав сторони встановлюють для себе самостійно, якщо законом таке право передбачено. Межі здійснення цивільних прав у процесі динаміки договірних зобов'язань поділяються на межі здійснення цивільних прав при укладенні договору, межі здійснення цивільних прав при виконанні договору межі здійснення цивільних прав при зміні договору, межі здійснення цивільних прав при припиненні договору. Слід, також виділити і строкові межі здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях, оскільки здійснення деяких прав у договірних зобов'язаннях напряму залежать від встановлених строків.

Як підсумок, межами здійснення цивільних прав учасниками договірних зобов'язань можна назвати встановлені договором або актами цивільного законодавства, іншими юридичними фактами, вимоги до обсягу свободи уповноваженої особи для реалізації прав при динаміці відповідного договірних зобов'язання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зайцев О.Л. Межі здійснення прав суб'єктами спадкових правовідносин. *Право і безпека*. Вип. 4 (46). 2012. С. 272–276. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7d9b27db-ef18-409a-bb3c-9fca57569200/content>.

2. Слома В., Москалюк Н. Межі та обмеження здійснення цивільних прав. *Актуальні проблеми правознавства*. Вип. 2 (30). 2022. С. 109–114. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/47685/1/Слома.PDF>.
3. Стефанчук М.О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2006. 201 арк.
4. Горбась Д.В. Здійснення суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб: поняття, способи, межі: автореф. дис.. канд. юрид. наук. Київ, 2009. 23 с.
5. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
6. Рогач О.Я. Поняття меж здійснення суб'єктивних прав в контексті дослідження категорії зловживання правом. *Форум права*. Вип. 2. 2011. С. 786–791.
7. Кетарь А.А. Здійснення авторських прав. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Право. Вип. 14. 2010. С. 245–248.
8. Скаун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. 3-тє вид. Київ: Правова єдність, 2012. 524 с.
9. Суханова Д.С. Роль системоутворюючих спеціалізованих приписів у механізмі правового регулювання. *Південноукраїнський правничий часопис*. Вип. 4. Ч. 2. 2019. С. 89–92.
10. Розгон О.В. Межі та обмеження права власності: монографія. Харків: Страйд, 2006. 188 с.
11. Стефанчук М.О. До питання про динаміку суб'єктивного цивільного права. *Університетські наукові записки*. Вип. 4 (32). 2009. С. 44–52.
12. Гуйван П.Д. Часові чинники як межі здійснення суб'єктивного права. *Прикарпатський юридичний вісник*. Вип. 1 (16). 2017. С. 3–7.
13. Цивільне право України: навч. посіб. Ю.В. Білоусов, С.В. Лозінська, С.Д. Русу та ін. За ред. Р.О. Стефанчука. Київ: Наукова думка; Прецедент, 2004. 448 с.